

*Reviews and Anotations
Рецензии и анотации*

145 ГОДИНИ БАН – ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И ПЕРСПЕКТИВИ

„История на БАН“, част първа (1869 – 1947).

Под редакцията на Илия Тодев.

София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2015,
ISBN 978-954-322-791-4

Илия Тодев

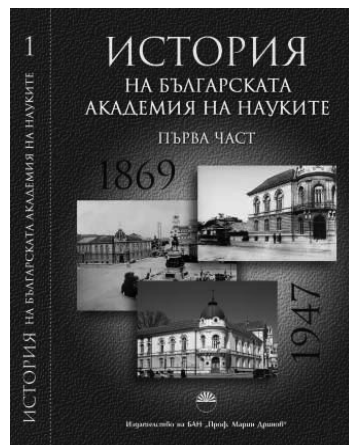
Институт за исторически изследвания – БАН

Академиите на науките (АН) са общества на изтъкнати изследователи. Първите от тях са създадени през XVII в. От една страна, те са свързани с появата на съвременното научно знание, от друга, са ефикасен начин за преодоляване на спънките, които то среща в схоластичните и намиращи се под клерикален контрол средновековни университети. Първоначално тяхната задача е обсъждане, издаване и възнаграждаване на научни трудове, а също подкрепа и закрила на учените.

Днес всяка уважаваща себе си страна има своя АН. Държавната академия е организация, обикновено радваща се на одобрение (чрез закон или друг акт) и финансова помощ от държавата, координираща пряко или косвено научно-изследователската дейност в дадена страна и играеща важна организационна роля в международния научен обмен и сътрудничество.

Смята се, че съвременната държавна АН би следвало да покрива следните изисквания:

- изборност на членовете на конкурсен принцип;
- фиксиран общ брой на членовете – или фиксиран темп на приемане на нови членове;
- демократично управление – властта в академията да произтича от волята на нейните членове;

– независимост от правителството, бизнеса и синдикатите. Повечето академии могат да получават външно финансиране, но по начин, който да не накърнява тяхната независимост.

Една от най-старите и може би най-престижната държавна АН е френската (Académie (royale) des sciences, основана 1666 г.; неофициално често е наричана Парижка АН). Тя е създадена от Луи XIV по предложение на Колбер с цел да насърчава и закриля изследователския дух и да допринася за прогреса на науките (математика, естествознание и медицина) и за тяхното приложение. Френската АН застава на челни позиции в научното развитие на Европа през XVII и XVIII в. От края на XVIII в. тя е част от Френския институт (Institut de France, основан 1795 г.), който е официалното научно учреждение на Франция. Той се грижи за напредъка на науката, литературата и изкуството и обединява най-изтъкнатите им представители. Състои се от още четири академии: Френската академия (Académie française, основана 1635 г.), която отговаря за усъвършенстване на френския език и литература; Академията за надписи и изящна словесност (Académie des inscriptions et belles-lettres, основана 1663 г.) обединява учени в областта на историята, археологията и езикознанието; Академията за изящни изкуства (Académie des Beaux-Arts, основана 1803); Академията за морални и политически науки (Académie des sciences morales et politiques, основана 1803 г.) – за философия, етика и социология, законодателство, публично право и юриспруденция, политическа икономия, статистика и финанси, история и география. Общият брой членове (действителни, дописни и чуждестранни) на Френския институт е около 750. Ако използваме употребяваната в България терминология, бихме казали, че Френският институт е пълна АН (каквото всъщност е името само на една от неговите съставни части) с пет отделения. Институтът съветва френското правителство, управлява фондове за наука и изкуство, отпуска субсидии, присъжда награди и отличия, поддържа библиотеки, музеи, паметници, обсъжда и публикува научни трудове, взаимодейства с образователната система, води международен обмен.

Ролята на АН е особено важна в епохата на Просвещението – XVIII в., когато възникват още редица подобни общества. През XIX в. АН продължават да се множат и развиват. Тогава се забелязват и отчетливи тенденции към диференциация на научната дейност. Знанието престава да изглежда единно, то все повече се разделя на специални дисциплини – физически, химически, биологически, хуманитарни. Предишният енциклопедизъм на учените започва да се среща все по-рядко. В съответствие с това възникват специализирани научни общества. На заден план отстъпва и характерният за ранните академии индивидуализъм. Увеличават се появяващите се от втората половина на XVIII в. форми на колективна научна дейност, като лаборатории, кабинети, обсерватории, музеи. Любопитството остава сериозен мотив за изследова-

телска дейност, но все по-често мястото му се заема от нейната практическа полезност, което пък води до все по-сериозно присъствие от страна на държавата в науката. Нарасналият обем информация кара АН да си създават библиотеки, архиви и издателства.

През XIX в. обаче те се сдобиват и със сериозен конкурент в лицето на модернизирани университети, които бързо получават първенство в науката. Пионер и модел в това отношение е Берлинският университет (Universität zu Berlin, осн. 1810; от 1949 г. носи името Humboldt-Universität zu Berlin), основан от Вилхелм фон Хумболт, чийто основен постулат е тясна връзка между обучението и изследването. Този възглед не е лишен от резон, но той не бива да се абсолютизира, тъй като преподавателската заетост в много случаи е пречка за високи изследователски резултати. Поради това възниква нова форма за организация на научната дейност – научноизследователският институт (НИИ).

НИИ са учреждения, специално предназначени за организация и провеждане на научни изследвания и разработки и обикновено в една или друга степен са финансирани и управлявани от държавата; те дават възможност както за неவிжданo дълбока специализация на учените, така и за тясно сътрудничество на специалисти от най-различни и далечни една от друга области. Създаването на НИИ започва към края на XIX в., когато с бързия прогрес на науката става ясно, че съществуващите научни академии и изследователски университети са недостатъчни. Като едно от първите подобни учреждения най-често се сочи Институтът „Пастьор“ (Institut „Pasteur“, създаден 1888 г.).

През XX в. интердисциплинарността и комплексността на научните проблеми налагат създаване на цялостни обединения на НИИ, на комплексни научни центрове, покриващи всички области на знанието. Един от най-представителните научноизследователски комплекси е френският Национален център за научни изследвания (Centre national de la recherche scientifique, CNRS). Намира се под ведомството на Министерството на образованието и науката, неговият президент се назначава от правителството по предложение на просветния министър. CNRS се специализира в областта на приложните и фундаменталните изследвания и ги координира на национално равнище. Сътрудничи с университети и с други изследователски организации. Развива активна международна дейност. Основният му състав, подбиран с конкурси и периодично атестиран, е на безсрочни договори. Финансира се от държавата и от други източници, както и от собствени средства – най-вече от договори с промишлеността и по европейски изследователски програми и от продажба на патенти, лицензи и услуги.

Същият по принцип като CNRS комплексен научен център е немското Макс Планк общество (Общество „Макс Планк“ за развитие на науките, Max-Planck-Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften, или просто Max-Planck-

Gesellschaft, MPG, създадено през 1948 г. на основата на основаното в 1911 г. Общество „Кайзер Вилхелм“ – Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft, KWG). MPG е независима неправителствена организация с нестопанска цел, която има над 80 изследователски института. Има около 17 000 служители на постоянна работа, от които около 5500 учени. Фокусира се главно върху естествените, социалните и психологическите науки, стреми се, като правило, към първенство в съответната научна област – и често го постига; например досега Обществото е излъчило 32 нобелисти. Към MPG има и няколко изследователски школи, т.е. висши учебни заведения за подготовка на научни кадри.

Съветска Русия се ориентира към не много по-различен начин за организация на науката. Болшевиките създават множество НИИ, повечето от тях към основаната от Петър Велики в 1724 г. Руска академия на науките (РАН), която дотогава има под своето ведомство ограничен брой музеи, лаборатории и комисиии и която в революционната буря оцелява благодарение на готовността си да сътрудничи на новата власт.

През 1925 г. РАН се сдобива с нов устав и е преименувана на АН СССР. Според устава от 1935 г. АН СССР вече не е просто общество от изследователи. Тя, в лицето на своите членове (академици и член-кореспонденти) и избраните от тях ръководства, осъществява административно ръководство над подчинените ѝ учреждения, определя тематиката на научните изследвания и разпределя отпуските и средствата. Академиците и член-кореспондентите получават особен статут – много добро заплащане и невиджани в историята на науката професионални привилегии. Те не са просто почетно общество, както е другаде, те се превръщат в нещо като министерство на науката. Така постепенно се стига до разпространената на Изток комбинация от персонална академия на науките плюс комплексен научноизследователски център.

В следващите 60-ина години АН СССР непрекъснато се разраства – и това е в съответствие с господстващото през 1950-те години в света виждане, че науката е главен фактор за икономически растеж (т.нар. science push model). АН става определяща в научния живот на СССР и на следващите негови научен модел страни. След 1989 г. този модел АН изпада в криза. Той губи водещата си роля, а от 2014 г. РАН е отделена от дотогава подчинените ѝ институти, които минават под ведомството на Федерална агенция на научните организации (Федеральное агентство научных организаций, ФАНО России), ръководството на която не се избира, а се назначава. То е подчинено на правителството на Руската федерация. Академията запазва името РАН и някои експертни функции, като е обединена с други две руски държавни академии – на медицинските и на селскостопанските науки. В Източна Европа някои от АН (Прибалтика), като комбинации от клубове на учени плюс комплексни научни центрове, са драстично трансформирани в персонални академии (или академии от западноевропейски тип, т.е. общества на изтъкнати учени),

а НИИ са подчинени на просветните министерства; в Чехия комплексният научен център запазва името АН (Академия на науките на Чешката република, Akademie věd České republiky), членовете на Академията стават отделно общество. Другаде АН, като комбинация от персонални академии и комплексни научни центрове, оцеляват успешно и се адаптират към новите условия. В последните, като правило, управлението се демократизира, а академичите и член-кореспондентите запазват само малка част от предишните си привилегии. Премахва се за сметка на ВУЗ (и в разрез със световната практика) водещата роля на АН в националните научни системи.

Същевременно се наблюдава определен стремеж за връщане към характерното за XIX в. абсолютизиране на изследователските университети – независимо че „чисти“ изследователи, като правило, почти не съществуват, в една или друга степен всички те се занимават и с преподаване. Учените от организации и от типа на CNRS, и от типа на АН СССР много често водят лекционни курсове в един или друг университет.

Не би било излишно тук да се отбележи още, че толкова таченият в англосаксонския свят изследователски университет днес в никакъв случай вече не е някаква безусловна ценност. Хумболтовият принцип за единство на преподаване и изследване започва да се възприема като остаряла догма. Например напоследък си пробиват път възгледи, че научното дирене пречи на учебния процес и следователно вреди на студентите. Дори възниква нова форма ВУЗ (напр. в Канада, „преподавателски“ университет – “teaching-stream” university, “teaching-only stream”, в които преподавателите не извършват изследователска работа). Тази тенденция допълнително легитимира структури от типа на БАН.

Претенциите, че науката е наука само ако непрекъснато се гарнира с голяма доза лекционна натовареност, са безпочвени и безперспективни. Много по-убедителни са наблюденията на известни авторитети, че от средата на XX в. се налага т.нар. Начин 2 (Mode 2) за производство на знания, който се характеризира с плурализъм в организационните форми и в който университетите имат право само на частична роля. Според тези автори при Начин 1 развитието на дисциплинарното знание исторически е свързано с университетите и с другите ВУЗ. Тези институции често съществуват изолирано от проблемите на реалния живот. Начин 2 се състои най-вече във формиране на краткосрочни екипи, които в реални условия създават съобразено с обществените потребности знание по определени проблеми. При него знанието е трансдисциплинарно и трансинституционално и се произвежда при различни условия от проблемни колективи, чиито членове са излъчени от разнородни институции: бизнес организации, държавни институции, изследователски университети, лаборатории и институти, както и от национални и международни изследователски програми.

Направеният преглед показва, че независимо от острата конкуренция на ВУЗ и от склонността на някои от меродавните власти лекомислено да експериментират с модни научноорганизационни доктрини в очакване на бързи чудеса, и през напредващия ХХI в. АН (и като персонални академии, и като комплекси от НИИ, и като комбинация от двете) запазват ролята си на изключително сериозен и авторитетен пазител, разпространител и производител на знания.

БАН започва своя живот през втората половина на ХIХ в. Пръв в България за академия заговаря Гаврил Кръстевич, парижки възпитаник – естествено той има предвид френския академичен опит, който по това време е водещ в света. Поради изостаналостта си обаче българското общество тръгва към АН по заобиколен път. Създава се общество на книжовници (БКД), което си поставя за задача изучаване и усъвършенстване на българския език, история и култура. По този начин българите се включваме в т.нар. „Матично движение“, обхванало формиращите се славянски нации, повечето от които се намират под чужда зависимост – немска, турска, унгарска. Матица, чиято задача в учредителния акт е определена като „полза в слава на народа“, първи създават австрийските сърби, последвани от чехите.

След възстановяване на българската държавност през 1878 г. БКД се пренася в София. През 1884 г. в него са обособени три клона: историко-филологически, природно-медицински и държавни науки – и това е първата стъпка към превръщането му в АН, което става през 1911. Академията изгражда собствена материална база – представителна централна сграда със салон и библиотека.

В навечерието и по време на Втората световна война БАН се утвърждава като основната българска научна институция. Тя награждава, поощрява, подпомага научната дейност. Привлича за изследователска работа и външни за нея учени. Съчетава и замества дейността на държавни органи и общонационални институции в областта на науката и научните изследвания. БАН се разширява с клон за литература, изобразителни изкуства и музика и (временно) взема името Българска академия на науките и изкуствата (БАНИ, 1940).

След Втората световна война България е част от Източния блок. Това предизвиква дълбоки промени в цялостния живот на страната, включително и в Академията. Започват процеси на бърза и повсеместна централизация. На Академията в 1947 се връща старото название – БАН, като изкуствата запазват правото си да имат свои представители сред нейните членове. Започва създаване на изследователски институти. БАН става „най-висшият научен институт в страната“, а после и координатор на цялата научноизследователска дейност, но е поставена под прекия контрол на държавата.

Ликвидирането на академичната автономия и грубото идеологизиране на науката имат неблагоприятно отражение. Но отпусканите от държавния бюджет значителни средства позволяват изграждане на големи и добре оборуд-

вани научни институти. Някои от създадените съоръжения са повод за основателна гордост. Например първият в Югоизточна Европа изследователски атомен реактор, построен в края на 1950-те години. Патентованите изобретения на учени от БАН се измерват с хиляди. Едно от най-известните е леенето с противоналягане. Някои открития на академични археолози – като Варненския неолитен некропол и Рогозенското съкровище – предизвикват истинска сензация. На БАН е поверено организирането на не един международен научен форум от висок ранг. Десетки учени от Академията получават престижни международни награди, а също така са избрани за членове на чуждестранни академии и в ръководствата на международни научни организации. През 1969 г. БАН посреща своята 100-годишнина с отлични показатели. Тя остава съчетание от клуб на най-изтъкнати учени и комплексен научноизследователски център, който за страната играе челна роля в научноизследователската дейност.

След 1989 г. БАН губи привилегированото си място на основен производител и „законодател“ на знания. Върху нея започва брутален натиск за радикална промяна. Реформите включват както възстановяване автономията на Академията, така и големи бюджетни ограничения и драстични съкращения, декомунизация и лустрация. И през този труден период БАН продължава да е водеща научна институция в страната. Тя поддържа сътрудничество с близо 50 чуждестранни академии, национални изследователски институции и университети и е активен член на 27 правителствени и неправителствени организации. Тя показва способност не само да оцелява, но и да се развива и усъвършенства, като създава Център за обучение на докторанти, изгражда свои регионални центрове (РАЦ) за по-тесен контакт с обществото, присъединява се към Европейското изследователско пространство.

В отговор на поредните заплахи за закриване през 2009 г. БАН предизвиква международна оценка. „Комисията по оценяването – се казва там, – стигна до недвусмисленото заключение, че повечето институти на БАН извършват ценна изследователска дейност според международните стандарти.“ Независимо от това не след дълго се провежда поредната структурна реформа със закриване и обединяване на институти и съкращаване и пенсиониране на кадри. Така през 2012 г. в Академията работят 3023 учени в 42 института и 5 специализирани научни звена в 9 основни научни направления. Академията успява да се запази като съчетание от пълна персонална АН (каквато е например Institut de France) и комплексен научен център (каквито приблизително са френският CNRS и немската MPG). По този начин се съхранява цяла и неделима марката „БАН“ – една от най-старите, най-известните и най-престижните, създадени от модерна България. Не се променя особено и традиционното широката отвореност към ВУЗ, намерила най-добро проявление в съществуващите през 70-те и 80-те години на XX в. и прибързано закрити ЕЦНПК.

Днес едно от най-големите предизвикателства пред БАН е нейното превръщане в духовен център. През последния четвърт век България претърпя сериозни несполуки – загуби близо четвърт от демографския си потенциал, икономиката ѝ беше срината, националното самочувствие достигна критично ниски показатели, в публичното пространство властват национален нихилизъм и примитивен глобализъм. Глава непрекъснато надигат сепаратистки идеологии – като македонизъм и помакизъм. Комфортно се чувстват и реставрационните опити на привидно мъртви империализми – като (нео)османизма. Вероятно научният състав на БАН ще продължи да се свива, от една страна. От друга, българите имаме въпиюща нужда от знание и култура, от вяра и доверие, от идеали и самочувствие, от морал и вътрешно сцепление. Курсът към засилено нравствено излъчване на БАН, към нейното превръщане в духовен център на нацията е позакъснял, но много уместен – предвид нуждите на българското общество. БАН трябва да се върне много сериозно към своите корени, към „матичното“ си начало, а това означава засилване на хуманитаристиката, и особено на българистиката.

Да напомня, че „Матица“ на сръбски означава майка (царица при пчелите). Пчелните царици не само осигуряват възпроизводството на пчелното семейство. Те са отговорни и за неговата правилна организация и виталност. Без майка пчелното семейство не може да живее по-дълго от два-три месеца. Пчелите зимуват, като се групират около майката в кълбо и така по-лесно поддържат необходимия топлинен режим. Пчелни семейства, останали без майка, не могат да образуват плътно кълбо. Те са неспокойни, отслабват и често не доживяват до пролетта. Прочее, символиката е ясна. Затова, като правило, Матиците насърчават и развиват не само и не толкова науките, колкото цялостния духовен живот на една или друга стремяща се към възраждане и независимост нация. Матицата не е само своеобразен съвет на мъдреците, мисловен и нравствен стожер на дадената общност, неин мозъчен тръст. Тя е генератор на творческа енергия, на съпротивителни сили, тя засилва имунитета и инстинкта към самосъхранение и надмощие, тя структурира множествата от индивиди в жизнеспособни, борбени и продуктивни обществени организми.

Създаването на обединени в Национална академична мрежа (НАМ) РАЦ (от 2008 г.) подсказва поемане и на друго важно предизвикателство – отваряне към българската провинция, към обществото като цяло, към бизнеса и към държавата, на които се предлага „отзивчива и отговорна наука“. Това означава, че Академията гледа сериозно не само на международните, но и на вътрешнобългарските си връзки. БАН трябва отново да стане обект както на много по-сериозно българско финансиране, така и да бъде ангажирана с много по-важна роля на сцената на българския обществен и икономически живот. Тя трябва да се превърне в достойна алтернатива на всевъзможните think-tank-ове, които на българската територия оперират колкото безразделно,

толкова и безгрижно към българския национален интерес. Тя има правото отново да получи доверието както на обществото, така и на държавата. Учените трябва да си върнат високото самочувствие, трябва отново силно да повярват, че са нужни и важни. Само така БАН може да бъде главен научен авторитет в страната – което вероятно следва да се определи като най-трудното предизвикателство към нея по време на 145-годишния ѝ юбилей.

БАН има дълга, богата и нелека история. Тя възниква в бездържавния период от живота на българския народ, оцелява и се развива през низ от големи обществено-политически, социално-икономически и културно-идеологически сътресения, за да се оформи като национална научна организация за фундаментални и приложни изследвания и подготовка на висококвалифицирани кадри във всичките научни направления. Академията участва най-активно в ускореното развитие на България и в нейното успешно свързване с модерния свят. Тя има своите значими приноси в световната наука. Обновена и укрепваща, БАН посреща своя 145-годишен юбилей с все по-резултатна работа в името на изграждане на общество и икономика на знанието, в името на превръщането на българския народ в силен, сплотен и одухотворен член на европейското семейство.

145 YEARS BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES – CHALLENGES AND PROSPECTS

“Istoriya na BAN”, chast parva (1869 – 1947). Pod redaktziyata na Iliya Todev.
Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov“, 2015, ISBN 978-954-322-791-4

✉ **Prof. Iliya Todev, DSc.**

Institute for Historical Studies
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski Prohod Blvd., Bl. 17
1113 Sofia, Bulgaria
E-mail: todevilia@yahoo.com